

volby kombinování práce a péče, ale ovlivňují i individuální preference kombinování pracovního a soukromého života.²¹

2.3. Teoretické přístupy ve výzkumu poklesu plodnosti a růstu podílu bezdětných

Ačkoliv stále ještě trvá nedostatek komplexních teorií, které by vysvětlovaly reprodukční chování (D. J. van de Kaa 1996; Bruijn 1993 a 1999), výše uvedená odborná diskuse k nárůstu bezdětných v populaci a poklesu plodnosti v zemích bývalého východoevropského bloku čerpá z konkrétních teoretických přístupů, které se nyní pokusím přiblížit.

2.3.1. Teorie individualizace a kulturní změny

Výklad současného nárůstu bezdětných v populaci a poklesu plodnosti, který klade důraz na vliv hodnotových změn, jež přináší dlouhodobý vývoj euroamerické civilizace, čerpá z teorií individualizace a kulturní změny.

Teorie individualizace ukazují na rostoucí hodnotu individualismu, sebevyjádření, na narůstající orientaci na jistou míru hédonismu, na demokratizaci uvnitř heterosexuálních partnerství a oslabení tradičních prostředků sociální kontroly.

Podle R. Ingleharta (1977) je třeba rozumět soudobým změnám hodnot, životních orientací a stylů jako důsledkům tzv. *tiché revoluce*. Ta začala v rozvinutých zemích „západu“ po 2. světové válce, a sice v myslích generací, které vyrůstaly v relativním dostatku, v období ekonomické prosperity a stability. Byly tedy osvobozeny od strachu z neuspokojení materiálních potřeb. *Tichá revoluce* je postupnou změnou od preference materialistických hodnot a životních orientací (jako je ekonomická prosperita a stabilita) k postmaterialistickým hodnotám a životním orientacím (jako je kvalita života, individualismus, sebevyjádření, sociabilita, autonomie, diverzita a pluralita).

²¹ Je zřejmé, že veřejné mínění, které odráží kulturní normy, formuje skrze politickou praxi podobu existujících institucí pro kombinování pracovního a rodinného života. Na vztah mezi institucemi a kulturními normami lze nahlížet ale i opačně, respektive jako na vztah vzájemné závislosti, kdy i existující instituce formují kulturní normy a veřejné mínění. Například v zemích, v nichž jsou široce dostupná zařízení péče o předškolní děti flexibilní k potřebám rodičů i dětí a zároveň placená rodičovská dovolená trvá relativně krátkou dobu, jsou tato zařízení hodnocena pozitivně a stávají se běžnou součástí plánů na kombinování pracovního a rodinného života. Naopak v zemích, kde jsou tato zařízení nedostupná a neflexibilní k potřebám rodičů a dětí, je rodiči daleko lépe hodnocena neinstitutcionální péče o děti. Politická diskuse se pak nevede o tom, jak vylepšit kvalitu a dostupnost zařízení péče o děti, ale o tom, jak umožnit rodičům co nejdříve rodinnou péči o děti, protože aktuálně existující zařízení péče o děti nejsou v rámci veřejného mínění populární; nejsou chápána jako ta správná volba. Viz také J. Lewis et al. (2008) nebo B. Pfau-Effinger (2005).

R. Lesthaeghe a J. Surkyn (Lesthaeghe 1995; Lesthaeghe a Surkyn 1988) píšou o současném procesu ideačních změn, skrze něž se jedinci stávají individualizovanými. To neznámá, že se lidé stávají sobečtější. Znamená to, že jedinec začíná zpochybňovat normy, které jej svazují, a místo toho klade důraz na své vlastní volby. Proces soudobých ideačních změn je podle něho úzce spjat s poklesem vlivu náboženství, což vede k větší heterogenitě životních orientací.

A. Giddens (1992) tvrdí, že se v současných společnostech pozdní modernity mění samy principy, na nichž se zakládají intimní vztahy. Prokrativní role intimních vztahů ustoupila do pozadí a do popředí se dostala jejich „reflexivita“ zosobněná sexuální přitažlivostí, sdílenou intimitou a emotivní komunikací. V jeho ideálně-typickém *čistém vztahu* již nejde o nalezení toho jediného, pravého partnera na celý život, ale o samotnou emocionální vazbu, která trvá jen do té doby, kdy oba partneri ve vztahu nacházejí uspokojení.

Vizí takové míry osobní svobody při uzavírání a opouštění partnerství kritizoval Z. Bauman (2000: 90), který poukazuje na negativní sekundární důsledky takto exponované osobní svobody, a to v rostoucí míře životní nejistoty a „zlomených životů bez lásky a budoucnosti“.²² Ať už je hodnocení čistých vztahů jakékoli, lze předpokládat, že by jejich důsledkem mohlo být i odkládání rodičovství a nízká míra plodnosti.

Podle F. de Singlyho (1999) lze druhou fázi modernity charakterizovat celkovou individualizací ve společnosti. Tato individualizace se však již netýká, tak jako v první fázi modernity, pouze mužů. S masovým vstupem žen na trh práce, rozšířením antikoncepce, zvyšujícím se vzděláním žen, upevněním sociálních států apod. se individualizace začala týkat také žen. Také proto již podle něho není soudobá rodina založená na ekonomických (tradiční rodina) a statusových (moderní rodina) potřebách. Rodina druhé fáze modernity se soustřeďuje především na uspokojování emocionálních potřeb. Emocionální potřeby jsou ovšem velice křehké základy stability, jelikož hodnoty a preference člověka se v průběhu jeho života mění. Věrnost partnerovi/partnerce pak často ustupuje věrnosti sobě samému a partnerství či rodina se rozpadá. Nestabilní základy současných partnerských svazků tedy neposkytují důvěru k jejich trvání, a tudíž ani jistoty k dlouhodobé investici do rodičovství.

Výše uvedené teoretické příspěvky ukazují na postupnou a dlouhodobou kulturní změnu směrem k postmoderním hodnotám a individualismu. Ty však kontrastují s dlouhodobými investicemi do rodičovství.

²² Překlad autorky.

Kulturní změna může být endogamní, tedy založená na změně kulturních komponent a jejich organizaci uvnitř kultury. Koneckonců i D. Bell (Bell 1973) definice postindustriálních společností implikuje takovou endogamní kulturní změnu směrem k postmoderním hodnotám. Podle něj je sice postindustriální společnost logickým důsledkem společnosti industriální, ale odlišuje se od ní nejen kvantitativně (např. útlumem výroby a zintenzivněním služeb), ale i kvalitativně. Postindustriální společnost totiž reflektuje problémy, které industriální společnost vyřešit nemůže.

Výše uvedená kulturní změna může být ale také exogamní, tedy založená na interakci mezi kulturními systémy a na procesu difuze.

V případě výše diskutovaných hodnotových změn ve státech bývalého východoevropského bloku lze uvažovat po roce 1989 o obou, endogamní i exogamní kulturní změně, o vlivu společenské transformace urychlující již začaté hodnotové změny i o vlivu westernizace.

Za empirické testy teorie individualizace a kulturní změny jsou zpravidla považovány analýzy longitudinálních mezinárodních šetření hodnot typu European Values Study, World Values Survey, International Social Survey Programme apod.²³

2.3.2. Teorie racionální volby

Výklad nárůstu bezdětnosti a poklesu plodnosti, který podtrhuje vliv vnějších strukturálních bariér na reprodukční chování, souzní s teoriemi racionální volby. Ty staví na předpokladu poptávky po dětech, která je redukována vnějšími bariérami, jež zvyšují náklady (na) rodičovství. Náklady na rodičovství mohou být snižovány sociálně-politickými opatřeními.

Tento teoretický přístup neproblematizuje existenci poptávky po rodičovství, i když vysvětluje snižující se poptávku po vícedětných rodinách ve prospěch rodin malých. Klasickou teorií racionální volby představuje G. Beckerův (1960 a 1981) model plodnosti, na nějž pak navázaly novější mikroekonomické přístupy. Ty považují za základní faktor, který určuje lidské reprodukční chování, poptávku po dětech, které představují pro rodiče určité hodnoty. Jestliže je základním faktorem určujícím lidské reprodukční chování poptávka po dětech, je možné převést problematiku plodnosti do teorie spotřebitelského chování. Ta předpokládá, že se lidé chovají racionálně a že jednotlivé domácnosti (tedy spotřebitelé) neustále zvažují, které „zboží“ si zakoupí, aby co nejlépe uspokojily své potřeby, a tak neustále srovnávají výnosy a náklady. Děti jsou zde chápány jako určitý druh „zboží“. Rozho-

dování o tom, zda a kolik mít dětí, tedy probíhá na základě zvážení výnosů a nákladů, které dítě potenciálně přinese.

Náklady na dítě můžeme rozdělit na:

- a) přímé náklady – skutečné peněžní výdaje na dítě po odečtení všech zvýhodnění v rámci daňového systému a systému sociálního zabezpečení;
- b) náklady ztracených příležitostí, které reflektují skutečnost, že výchova dítěte spotřebovává čas, který by členové domácnosti mohli zužitkovat jinak. Tak lze např. vysvětlit, proč mají dvoukariérová partnerství méně dětí než ostatní partnerství. Ve dvoukariérových partnerstvích jsou náklady příležitostí vysoké, protože jeden z rodičů (většinou matka) přichází v případě péče o malé dítě o mzdu, kterou by pobírala, kdyby nebyla s dítětem doma, a také ztrácí čas, který by mohla věnovat rozvíjení své kariéry a z ní plynoucí budoucí mzdě. Péče o malé děti totiž vede ke stagnaci jak profesního růstu, tak mzdy.

„Výnosy z dítěte“ měří mikroekonomové očekávaným užitek, který přinese dítě domácnosti. Užitek závisí zejména na „kvalitě dítěte“, do níž je však potřeba investovat. Skutečnost, že mají bohatší rodiny často méně dětí než rodiny chudé, vysvětluje teorie spotřebitelského chování a racionální volby tím, že se zvyšujícím důchodem domácnosti se zvyšuje i poptávka po „kvalitě dětí“, a proto mají bohatší rodiny sice méně dětí, ale více do nich investují.

Se zvyšující se úrovní vzdělání a pracovní seberealizací žen mimo rodinu, se zvyšujícím se životním standardem rodin a s rozšiřující se nabídkou „zboží“, které si může „spotřebitel“ pořídit, tak dochází podle mikroekonomických teorií ke snižování plodnosti. Snižování plodnosti je však také možné redukovat sociálně-politickými opatřeními, která povedou ke snižování přímých nákladů²⁴ i nákladů ztracených příležitostí,²⁵ jež na sebe váže rodičovství.

Zatímco je klasická teorie racionální volby založena na předpokladu poměrně stabilní poptávky po více či méně „drahých“ dětech, jejíž naplnění je více či méně omezovalo náklady na rodičovství, R. Easterlin (1976) zpracovává hledisko relativního příjmu a spojuje situaci silných populačních ročníků na trhu práce se slabými preferencemi pro vstup do manželství a rodičovství. Tím postuluje tezi, že vnější strukturální faktory ovlivňují nejen reálnou plodnost, ale i poptávku po dětech. Příkladem takových silných populačních ročníků může být právě česká babyboomová generace poloviny

²⁴ Například peněžními transfery v podobě přídavků na děti, daňových úlev pro rodiny s dětmi apod.

²⁵ Například umožněním účasti na trhu práce bez omezení výše výdělku pro rodiče pobírajícího rodičovský příspěvek; reálným dodržováním práva na návrat na místo odpovídající pracovní smlouvě po skončení rodičovské dovolené; dostupností částečných úvazků, zařízení péče o děti apod.

70. let. Silné populační ročníky čelí podle R. Easterlina vyššímu tlaku na pracovním trhu, a proto je pro ně počátek pracovní dráhy obtížnější než pro slabší populační ročníky. Z toho důvodu volí jiné životní cíle než manželství a rodičovství. Pro slabé ročníky je počátek pracovní dráhy snadnější, vstup do manželství je tedy méně obtížný, náklady na rodičovství jsou tak celkově menší, a oboje je proto více žádoucí. Hlavním faktorem ovlivňujícím úroveň plodnosti je tedy vztah mezi materiálními aspiracemi mladých lidí a zdroji, kterými pro jejich upokojení disponují. Nejde tedy jen o absolutní ekonomickou situaci mladých lidí, ale také o jejich vnímání vlastní ekonomické situace.

Empirickým testem této teorie je sledování poměru mezi příjmy mladých lidí a jejich hmotnými aspiracemi. Hmotné aspirace mladých lidí reflektují podle R. Easterlina materiální zázemí jejich rodičů a schopnost naplnit je závisí na početní síle generací a na tom, jak velké konkurenci mladí lidé čelí při vstupu na pracovní trh. Nutno však dodat, že ačkoliv byla Easterlinova teorie v souladu s empirickými daty z USA, data z prostředí evropských sociálních států s extenzivními sociálními programy nepodporují všeobecnou platnost vztahu mezi velikostí populačních ročníků a jejich vůlí k rodičovství. V kontextu zemí bývalého východoevropského bloku se snažila Easterlinovu teorii ověřit Š. Pollnerová (2001), avšak i ona dospěla k závěru, že předvídat vývoj plodnosti na základě relativní velikosti kohort není možné vzhledem ke komplikované situaci na trzích práce v těchto zemích.

Vlivem pozice mladých lidí na trhu práce na jejich reprodukční chování se zabývá i *globalizační teorie* P. Blossfelda a M. Milsové (2003). Podle nich mění globalizace a rozvoj nových technologií podmínky na trhu práce v neprospěch pracovní síly, a to především těch, kteří na trh práce teprve vstupují a nejsou na něm stabilizováni, tedy mladých lidí. Nejistota mladých lidí pramenící z jejich pozice na trhu práce pak působí ve smyslu odkládání dlouhodobých závazků, jako je manželství nebo rodičovství. „Racionální volbou“ je v této situaci nesezdané bezdětné soužití, které poskytuje čas, během něhož mohou lidé sobě i ostatním prokazovat svoje kvality a redukovat tak ekonomickou a sociální nejistotu.

Teoretické přístupy uvedené v této podkapitole spojuje důraz, který kladou na vnější strukturální bariéry, jež zvyšují náklady na poptávané rodičovství. „Racionální odpověď“ na tyto bariéry/náklady je v závislosti na jejich charakteru orientace na jiné cíle, odkládání rodičovství nebo minimalizace počtu dětí. Zároveň ale platí, že tyto bariéry/náklady na rodičovství mohou být redukovány účinnými sociálně-politickými opatřeními.

2.3.3. Teorie sociální anomie

Explanace současného nárůstu bezdětnosti a poklesu plodnosti v regionu střední a východní Evropy, které kladou důraz na vnější strukturální bariéry rodičovství, odkazují v některých případech k teorii sociální anomie. Průvodními znaky sociální anomie jsou dezorientace, nejistota, alienace, diskontinuita a psychické nepohodlí. Ve výkladu poklesu plodnosti, který je rámován teorií sociální anomie, se proto nehovoří o racionální, ale o anomické reakci na strukturální bariéry rodičovství. D. Philipov, Z. Spéder a F. Billari (2005) podtrhují, že vysvětlení současných změn reprodukčního chování ve střední a východní Evropě skrze působení sociální anomie je potřeba odlišit také od graduálních hodnotových změn, jelikož změny v životních cílech a v jejich dosahování, k nimž dochází u jedinců v situaci sociální anomie, jsou na rozdíl od graduálních hodnotových změn reakcí na diskontinuitu a náhlou změnu.

Teorie sociální anomie byla v sociologii představena É. Durkheimem a R. Mertonem. É. Durkheim (1964, 1966) k ní odkazuje jako k situaci, v níž je oslabena síla sociálních norem, jedinec se přestává orientovat v sociálním světě, dochází k pocitu odcizení a plánování jeho vlastní budoucnosti se stává složitým. Výsledkem je proto životní dezorientace a nejistota.

R. Merton (1938, 1966) uvažoval o anomii v rámci vztahů mezi kulturními a sociálními systémy: Jedinci stanovují své životní cíle a přání v rámci kulturních struktur a využívají k jejich dosahování nejlépe institucionalizovaných prostředků. Pokud ovšem dochází k dlouhodobé disharmonii mezi jejich cíli a legitimními prostředky, jimiž lze těchto cílů dosáhnout (dochází tedy k disharmonii mezi kulturním a sociálním systémem), nachází se v anomické situaci, na kterou pak reagují různým způsobem. Disharmonie mezi cíli a prostředky k jejich dosažení na společenské makroúrovni může vést napříč k odmítnutí norem nebo k nedůvěře v existující sociální instituce na individuální mikroúrovni.

Rozpad bývalého východoevropského bloku byl v zemích střední a východní Evropy spojen se zpochybnutím předchozích sociálních norem a hodnot. Zároveň došlo k ustanovování nových sociálních norem a hodnot a k významným změnám institucionálního rámce. Stabilizace nových institucí, norem a hodnotového systému ovšem vyžaduje čas. K situaci, kdy přestávají platit staré normy a hodnoty a dochází k oslabení vlivu starých sociálních institucí, zatímco nové normy a hodnoty nejsou dosud plně akceptovány a nové sociální instituce nejsou dosud silným kontrolním mechanismem, odkazuje Z. Spéder et al. (1999) v kontextu Maďarska po roce 1989 jako k situaci sociální anomie. V takové situaci je pro jedince těžké dělat

zásadní rozhodnutí, a proto lze předpokládat, že budou taková rozhodnutí, jako je rození dětí, odložena. Někteří lidé se v této situaci zorientovali rychleji. Zkušeností jiných je však trvající sociální nejistota a dezorientace (Philipov et al. 2005). R. Habich a Z. Spéder (1998) píšou o tzv. vítězích a poražených společenských transformací ve střední a východní Evropě. V kontextu ČR poukázali na skutečnost, že jednotlivci mohou zažívat v jedné transformující se společnosti rozdílnou úroveň anomie, L. Rabušic a P. Mareš (1996). Empiricky byla míra sociální anomie měřena zejména mírou individuální sociální dezorientace, nejistoty, alienace a psychické ne/pohody.

2.3.4. Teorie hodnoty dětí a redukce nejistoty

Všechny výše uvedené teorie mají v populačních studiích a při explanaci poklesu plodnosti v zemích střední a východní Evropy své nezastupitelné místo. Jedna z kritik těchto teorií však poukazuje na to, že sice vysvětlují pokles plodnosti, ale nezabývají se otázkou, proč plodnost ve většině evropských států neklesá k nule. Otázka je v takovém případě položena jinak než v rámci výše uvedených přístupů. Badatelé a badatelky se neptají jen na to, proč plodnost klesá, ale také na to, proč Evropané stále ještě plodí nějaké děti, jestliže jsou náklady na rodičovství vysoké, tržní společnost preferuje mobilní individua bez partnerských a rodičovských závazků, hodnoty individualismu se prosazují napříč Evropou a v novém demografickém režimu (s široce dostupnými prostředky antikoncepce) jsou to stále významnější partneři, kdo rozhoduje o časování zahájení rodičovství, počtu narozených dětí i věkových rozestupech mezi potomky. Jinými slovy a v souladu s A. Štastnou lze takový přístup vyjádřit tezí o tom, že:

„Chceme-li předpovídat nebo hodnotit vývoj plodnosti, měli bychom porozumět motivačním faktorům, které jsou skryty za touhou po dítěti. Je nutné porozumět výchovným motivacím a analyzovat je ve vztahu k ostatním sociálně-ekonomickým podmínkám.“ (Štastná 2007: 731)

V podmínkách, v nichž děti již od útlého věku představovaly pro své rodiče pracovní sílu a pro období stáří jediný zdroj materiálního zabezpečení, měly děti pro své rodiče, v terminologii ekonomů, instrumentální hodnotu – byly instrumentem k naplnění různých cílů. V současných podmínkách jsou však „čisté náklady na dítě kladné“, a tak pokud lidé děti nadále mají, musí rodičovstvím dosahovat „statku, který je hodnotný sám o sobě“ (Friedman et al. 1994: 379). Zatímco ekonomická (instrumentální) hodnota dítěte klesala spolu se zákazem dětské práce, ustanovením povinné školní docházky, oddělením „světa“ výdělečné činnosti a domova a následně také postupným rozšiřováním důchodových systémů, jeho emocionální (neinstrumentální,

imanentní) hodnota v období modernity, v níž se začalo dětství chápat jako samostatná vývojová fáze, jako odlišné od dospělosti (Ariés 1962), rostla. Pokles ekonomické hodnoty a růst emocionální hodnoty dětí v době moderní zachytila řada historických prací. E. Badinter například na základě historických pramenů rekonstruovala postupné ustanovování tzv. mateřského mýtu a problému matek, které cítily vinu, frustraci až ztrátu jistoty a důvěry ve vlastní ženskou identitu v případech, když „přirozenou“ a „normální“ mateřskou lásku k dětem neprožívaly (Badinter 1998).²⁶ J. T. Fawcett (1983) na základě výběrových šetření v různých zemích v rámci výzkumného projektu „Value of children project“ označil tuto změnu jako *přechod v hodnotě dětí* (transition in the value of children).

Teorie hodnoty dětí má svůj počátek v díle L. W. Hoffmanové a M. L. Hoffmana, kteří stanovili na základě empirických výzkumů devět základních (kategorí) hodnot, které děti svým rodičům poskytují. Děti mohou svým rodičům přinášet určitý pocit nesmrtnosti, expanze vlastního života, morálnosti a mravnosti, status dospělosti a sociální identitu, mohou být zdrojem stimulace, novosti a zábavy v životě, mohou být zdrojem pocitu naplnění, kompetence, úspěchu a kreativity, moci, vlivu a kontroly nad někým jiným, mohou vytvářet pouta v primární skupině a posilovat pocit afiliace, mohou sloužit k sociálnímu srovnávání a soutěžení a mohou být i ekonomicky užitečné (Hoffman a Hoffman 1973). J. T. Fawcett a F. S. Arnold posléze vyvinuli způsob měření hodnot spojovaných s dětmi prostřednictvím modelu „Value of Children“. V jeho rámci navrhovali hledat jednak motivaci pro plození dětí obecně, jednak motivaci pro určitý počet dětí, a to ve snaze umožnit lepší porozumění populačnímu růstu nebo poklesu (Rabušic 2001: 155).

Empiricky byly hodnoty, které děti pro rodiče znamenají, testovány zpravidla v rámci výběrových šetření hodnot. V českém prostředí se výzkumem hodnoty dětí empiricky zabýval například P. Mareš, který vyvodil pět faktorů, které vedou ženy k rodičovství. Celkově z jeho kvantitativního a kvalitativního výzkumu vyplynulo, že české ženy potvrzují před materiálním prospěchem emocionální užitek z dítěte, jako je například osobnostní růst, pocit lásky a štěstí, zkušenost sdílení a jedinečného vztahu mezi ženou a dítětem, pocit sebenaplnění, vyjádření kontinuity života, zdroj zábavy, potvrzení vztahů v rodině apod. (Mareš 2002)

Zjišťování hodnoty dětí na základě odpovědí z výběrových šetření má ovšem svá nepopiratelná úskalí. Model Hoffmanových navíc nepopisuje me-

²⁶ Ve filmové podobě byla tato vina a frustrace v nedávné době výborně ztvárněna ve filmu „Hodiny“, který byl natočen podle stejnojmenné knihy M. Cunninghama, a popisuje jeden den v životě tří žen, z nichž dvě jsou postavy fiktivní, ale tou třetí je britská spisovatelka Virginia Woolfová.

chanismus, jakým aktéři řeší konflikt mezi různými hodnotami při rozhodování o reprodukčním chování. Z toho důvodu D. Friedman, M. Hechter a S. Kanazawa přistoupili k teorii hodnoty dětí jiným způsobem. Navázali na teorii racionální volby a doplnili ji o specifikaci imanentní hodnoty dítěte, kterou spatřují v jeho kapacitě snižovat nejistotu pro ženu a posilovat partnerskou solidaritu pro páry. Teorie redukce nejistoty předpokládá, že racionální aktér se vždy snaží o redukci nejistoty, a staví na tom, že rozhodování pod rizikem (*risk*) je racionálním akterem preferováno před rozhodováním v nejistotě (*uncertainty*). Snižování nejistoty je zde imanentní hodnotou. Jestliže tedy racionální aktér má možnost změnit nejistou situaci v určitou, i když rizikovou, jako je například vstup do rodičovství, udělá to. Za účelem snížení nejistoty se aktéři obecně buď pokoušejí získat dostatek informací, aby změnili nejistotu v riziko, nebo použijí jednu z globálních strategií redukce nejistoty, které jedince ukotvují v relativně stálých sociálních vztazích, jako je vybudování stabilní kariéry, vstup do manželství nebo právě zahájení rodičovství. Ústředním tématem jejich teorie se stalo vysvětlení přechodu ze stavu bezdětnosti do stavu rodičovství, a to za předpokladu, že zdaleka ne všichni mají stejné šance na využití všech globálních strategií a že se také liší míra nejistoty, které čelí. Přechod k rodičovství by měl být globální strategií zejména pro ty, kteří čelí větší nejistotě, a pro ty, kteří mají horší přístup k alternativním prostředkům redukce nejistoty (Friedman et al. 1994: 383–384).

Lidé v nestabilních partnerstvích by tak například měli volit rodičovství za účelem redukce nejistoty častěji než ti, jejichž partnerská soužití jsou stabilní. Ženy s malými šancemi na uzavření sňatku anebo vybudování stabilní pracovní kariéry by měly vstupovat do rodičovství dříve a častěji než ženy, jejichž šance na vstup do manželství nebo vlastní pracovní kariéry jsou vyšší, a to i přesto, že je rodičovství rizikové a finančně nákladné. Podle argumentu kognitivního zkreslení aktéři podceňují rizika, která podstupují dobrovolně a mohou je alespoň do určité míry kontrolovat, zatímco přeceňují rizika, která podstupují nedobrovolně a kontrolovat je nemohou. Zatímco je tak osud dětí do určité míry v rukou rodičů, i když riziko, že se výchova nepodaří, je reálné, nejistotu na trhu práce nebo chování partnera/partnerky může aktér/ka ovlivnit hůře (Friedman et al. 1994: 383–384).

V souladu s klasickou teorií racionální volby by bylo možné předpokládat, že nestabilita na trhu práce a hrozba nezaměstnanosti povede spíše k odložení rodičovství. Podle teorie redukce nejistoty bude však mít hrozba nezaměstnanosti z hlediska zahájení mateřství naprosto opačný efekt. Na východoněmeckých empirických datech například J. Huinink a M. Kreyenfeld (2004: 24) ukázali, že situace socioekonomické nejistoty v důsledku ne-

zaměstnanosti může vstup do rodičovství urychlit. Na jiných východoevropských datech stejně tak i H. P. Kohler a I. Kohler (2002) ukázali, že ženy a páry, které byly v průběhu socioekonomické transformace nejvíce zasaženy ekonomickou krizí, se stávaly rodiči s větší pravděpodobností než ti, které ekonomická krize zasáhla méně. V českém kontextu prokázal pozitivní vliv vysoké míry nezaměstnanosti v regionu na rychlost vstupu žen do rodičovství pomocí analýzy přežití M. Suchanec (2007). Podle jeho interpretace ženy v regionech s vysokou nezaměstnaností čelí větší životní nejistotě a mají obtížnější přístup k alternativním prostředkům redukce nejistoty než skrze rodičovství.

Na jiných českých datech ukázala V. Kantorová (2004: 265), že ženy s vyšším vzděláním odkládají rodičovství až do doby stabilizace na trhu práce daleko častěji než ženy s nižším vzděláním, které jsou však daleko více vystaveny hrozbě ztráty zaměstnání než ženy s vyšším vzděláním. Skutečnost, že to byly ženy s vyšším vzděláním, u nichž došlo k největšímu posunu ve věku prvorodiček i největšímu nárůstu podílu (doposud) bezdětných v průběhu 90. let, je v souladu s klasickou teorií racionální volby, jelikož mateřství pro méně vzdělané ženy znamená menší náklady ztracených příležitostí, mají méně pracovních příležitostí a rozdíl mezi vydělaným příjmem na trhu práce a dávkami ze systému sociálního zabezpečení v případě celodenní péče o dítě pro ně není tak velký. V souladu s teorií redukce nejistoty a hodnoty dětí může být ale prodloužení období bezdětnosti a investování do stabilizace vlastní pozice na trhu práce v soudobé české společnosti vnímáno vzdělanějšími ženami i jako redukce nejistoty, zatímco méně vzdělané ženy, a zejména ty v regionech s vysokou mírou nezaměstnanosti, mohou subjektivně prožívat redukci nejistoty zahájením mateřství.

23.5. Teorie sociálních sítí

Důraz na selektivní a diverzifikované působení faktorů na reprodukční chování mužů a žen různých sociodemografických skupin kladou také teorie vlivu sociálních sítí, které však nebyly dosud v kontextu ČR příliš akcentovány.

D. Philipov, Z. Spéder a F. Billari (2005) testovali teorii sociálního kapitálu, která klade důraz na míru efektivní pomoci, kterou může jedinec získat v případě potřeby, v kontextu Maďarska a Bulharska při testování hypotézy, že míra sociálního kapitálu redukuje dopady sociální a ekonomické nejistoty v transformujících se společnostech. Tento teoretický přístup čerpá z Bourdieuhovy definice sociálního kapitálu, jež odkazuje ke konceptu kvality a rozsahu sociálních sítí, které může jedinec využívat. Vzhledem k tomu, že

tento teoretický přístup neodkazuje přímo k ekonomickému jednání (kalkulaci výnosů a nákladů), ale testuje efekt kvality a kvantity sociálních vztahů na reprodukční chování, nelze jej podle samotných autorů zařadit mezi teorie racionální volby, ale je třeba tento přístup chápat jako přístup svébytný.

Zcela ojedinělým přínosem ke studiu vlivu sociálních sítí na reprodukční chování je studie sociálního učení a vlivu v rámci sociálních sítí, kterou představila L. Bernardi (2002, 2003) v rámci svého kvalitativního výzkumu sociálních mechanismů ovlivňujících reprodukční chování žen v severní části Itálie, kde došlo k obdobně rapidnímu propadu plodnosti jako ve státech střední a východní Evropy v 90. letech, ale o několik let dříve. Ve svém výzkumu ukázala na vliv sociálních sítí na vytváření specifických referenčních norem a postojů ke specifickým formám demografického chování (např. odkládání rodičovství nebo akceptace bezdětnosti). Pozornost věnovala především roli strukturálních charakteristik a hustotě sociálních sítí během procesu sociálního učení a vlivu. Poukázala přitom na vliv hustoty sítí vrstevníků na synchronizaci jejich reprodukčního chování.

Ačkoliv teorie sociálních sítí nepatří mezi standardně citované teorie ve výzkumech aktuálních změn sociodemografického chování ve střední a východní Evropě po roce 1989, soustřeďuje se na rozdíly v demografickém chování mezi různými skupinami, čímž přispívá nemalým dílem k rozumnému tak složité problematice, jako je diferenciací v preferencích, plánování a ne/realizaci zahájení rodičovství. V případě studie L. Bernardi je navíc pozornost obrácena k přínosu kvalitativního přístupu v rámci populačních studií, jež stále ještě hledá v této oblasti své místo.

2.3.6. Teorie genderové spravedlnosti

Ačkoliv koncept druhé demografické tranzice, individualizační teorie a teorie kulturní změny koherentně popisují a vysvětlují postupný pokles plodnosti a růst bezdětnosti v Evropě, přetrvávající diference v úrovni plodnosti mezi evropskými zeměmi vedly v posledních letech řadu badatelů a badatelek ke zkoumání vztahů mezi reprodukčním chováním a institucionálními rámci v jednotlivých státech Evropy (např. Chesnais 1996, 1998; Adler 1997; Gornick a Meyers 2003; Rindfuss, Guzzo a Morgan 2003; Hobson a Oláh 2006). Mnozí navazují na studie P. McDonalda, který vysvětluje tyto přetrvávající diference v míře plodnosti i podílu bezdětných v populacích evropských států teorií genderové spravedlnosti (gender equity theory) (McDonald 2000 a, b).

P. McDonald teorií genderové spravedlnosti kriticky navazuje na explanační nízké plodnosti teorií racionální volby, ale oproti předpokladu, že lidé mají relativně dobrou znalost nákladů a zisků rodičovství, vychází z toho,

že lidé sice zvažují přímé i nepřímé náklady a zisky narození dítěte, ale zároveň mají jen velmi omezenou možnost predikce budoucích nákladů a zisků rodičovství. Proto lze jejich rozhodování hodnotit spíše jako rozhodování pod rizikem než jako rozhodování racionální.

Stejně jako U. Beck (1992) a P. Blossfeld a M. Millsová (2003) vychází z předpokladu, že moderní kapitalismus a jeho institucionální ukotvení podporují růst bezdětnosti a redukci plodnosti na velmi nízkou úroveň. Poukazuje na to, že růst kompetitivní povahy tržních ekonomik interferuje s plány na rodičovství a s rodinným životem a zároveň vede jedince s averzí vůči riziku k tomu, aby se vyhýbali dlouhodobým závazkům, jako je rodičovství. Shodně s U. Beckem tvrdí, že život v soudobých tržních společnostech vytváří hodnotový rámec vyhovující spíše než rodinnému životu principu racionality soudobých společností, preferujících mobilní, svobodné a bezdětné jedince bez závazků, připravené kdykoliv reagovat na měnící se požadavky trhu. Soudobé změny reprodukčního a rodinného chování jsou podle U. Becka způsobeny protikladem mezi trhem a rodinou. Zatímco rodina sleduje dlouhodobý cíl reprodukce, trh je orientován krátkodobě. Trh předpokládá individualismus, konkurenceschopnost a mobilitu. Rodina a rodičovství jsou zase doménou altruismu. Racionalita tržní společnosti tak neposkytuje prostor pro založení rodiny a výchovu dětí. Slovy U. Becka (1992: 116):

„Trh práce požaduje mobilitu bez ohledu na osobní okolnosti ... Tržní subjekt je svobodným jedincem nezatíženým partnerským vztahem, manželstvím nebo rodinou ... skutečná tržní společnost je společností bezdětnou.“²⁷

Teorie P. McDonalda se pohybuje na pomezí teorií individualizace a racionální volby. Poukazuje totiž na to, že na soudobé reprodukční chování má vliv rozpor mezi internalizovanými mentálními strukturami genderových vztahů na straně jedné a moderními institucemi orientovanými a působícími na jednotlivce zvnějšku na straně druhé. Podle P. McDonalda (2000a,b) je nízká míra plodnosti výsledkem rozporu mezi relativně vysokou hladinou genderové spravedlnosti, která je v soudobých vyspělých společnostech zakotvená v moderních institucích orientovaných na jednotlivce (např. vzdělávací systém a trh práce), a přetrváváním nízké úrovně genderové spravedlnosti ve sféře soukromé a v institucích orientovaných na rodiny (např. výkon domácích prací, péče o děti, ale i sociálně-politická opatření zvyšující rodiny s jedním živitelem oproti rodinám dvoupříjmovým).

Konkrétně v podmínkách, kdy ženy mají přístup ke spolehlivým prostředkům antikoncepce a společenské i finanční ocenění je odvozováno zejména od úspěchů jedince (muže i ženy) ve sféře veřejné, pak pokud mají

ženy podobné možnosti jako muži (studovat, pracovat a využívat volnočasových aktivit), ale se založením rodiny tyto možnosti a příležitosti zřetelně ztrácejí, s rozením dětí váhají, omezují jejich počet a plodnost zůstává na nízké úrovni (Chesnais 1996, 1998).

Tímto způsobem je možné vysvětlovat, proč mají v současné Evropě dlouhodobě nejnižší plodnost a zároveň vysoké míry bezdětnosti právě státy s nejsilnější institucionální orientací na genderově tradiční dělbu práce, která přisuzuje ženám roli hlavní pečovatelky o závislé členy rodiny a mužům roli hlavního živitele rodiny (zejména německy mluvící země západní Evropy a jihoevropské země). Naproti tomu země s nejvyšší plodností a zároveň nízkou mírou konečné bezdětnosti vykazují genderově liberální postoje obyvatelstva i nastavení sociálních politik a vysokou zaměstnanost matek, umožněnou zpravidla relativně vysokým podílem dětí v institucích péče o děti (zejména severoevropské země, ale i Francie).²⁸

Je zajímavé, že zatímco ještě na začátku 70. let platilo, že čím větší byla zaměstnanost matek v zemi, tím nižší úhrnnou plodnost země vykazovala, v průběhu 80. let se tento vztah obrátil a dále oslabil. H. Engelhardt a A. Prskawetz (2004 a 2005) testovaly míru efektu zaměstnanosti matek na jejich plodnost v rámci jednotlivých zemí OECD a zjistily, že ve všech těchto zemích došlo k zeslabení nebo zrušení negativního vlivu zaměstnanosti matek na jejich plodnost a v severských zemích se vztah mezi zaměstnaností matek a jejich plodností dokonce zcela obrátil, tedy že se stoupající zaměstnaností statisticky signifikantně stoupá i plodnost matek.

Je tedy pravděpodobné, že individualizace, která se již netýká pouze mužů, ale i žen (Singly 1999), a projevuje se diverzitou rodinných konstelací a relativně vysokou přítomností žen na trhu práce, vyžaduje redefinici institucionálních rámců, ale i jejich širokou společenskou akceptaci tak, aby umožňovaly kombinování rodičovství s nerodinnými rolemi, a to ať už na

28 Ažkoliv se úhrnná plodnost pohybuje na relativně vysoké úrovni také ve Velké Británii a v Nizozemsku, aktuální konečná bezdětnost i předpokládaná konečná bezdětnost pro generace narozené v letech 1960 a 1965 je v těchto zemích vysoká (okolo 20 %) a pro generace narozené v roce 1970 a 1975 předpokládá T. Sobotka (2004: 161) dokonce více než pětinou konečnou bezdětnost žen ve scénáři nízké míry bezdětnosti. Ve scénáři vysoké míry bezdětnosti předpokládá, že bezdětná zůstane čtvrtina žen narozených v roce 1975. Naopak pro generace žen narozených v letech 1960 a 1965 předpokládá konečnou bezdětnost v Norsku, Švédsku a Francii okolo 11–13 % a pro generace narozené v roce 1970 a 1975 předpokládá i ve scénáři vysoké míry bezdětnosti pro Norsko, Švédsko a Francii hodnoty menší než 20 %. Jeho projekce vychází z odhadů bezdětnosti žen podle věku na počátku určitého roku a z odhadnutých věkově specifických pravděpodobností narození dítěte prvního pořadí v roce předchozím. Scénář vysoké bezdětnosti předpokládá, že intenzita rození dětí prvního pořadí zůstane na úrovni posledního roku, za který jsou dostupná data. Scénář nízké bezdětnosti předpokládá, že dojde ke zvýšení pravděpodobností narození prvního dítěte mezi bezdětnými ženami ve vyšším věku. Tento scénář používá metodu navrženou H. P. Kohlerem a J. A. Ortegom (2002a, b) k modifikaci měř plodnosti, které jsou očištěny od vlivu změn v časování plodnosti a změn ve tvaru křivky plodnosti podle věku (Sobotka 2004: 123–154).

trhu práce nebo v rámci volného času (Presser 1989), a zároveň podporovaly dosahování genderové rovnosti redukcí bariér pro účast matek na trhu práce a podporou participace otců na péči (Saxonberg 2008).

Ažkoliv teorie genderové spravedlnosti nebyla dosud systematicky aplikována na výklad soudobých změn reprodukčního chování ve státech bývalého východoevropského bloku,²⁹ je možné, že právě důraz na genderové vztahy, genderové aspekty reprodukčních plánů i chování a vztahy mezi strukturálními a kulturními faktory mohou přispět k objasnění rostoucího podílu bezdětných i v české populaci.

2.4. Závěr

V této kapitole jsem ukázala, jakým způsobem je interpretován pokles plodnosti, růst věku prvorodiček a růst podílu bezdětných, který nastal v české společnosti v 90. letech 20. století. V probíhající vědecké diskusi na dané téma je možné identifikovat dvě základní pozice s odlišnými teoretickými východisky, zaměřením empirických studií, argumenty, ale i sociálně-politickými doporučeními. Vědecké diskuse v rámci populačních studií jsou totiž často také politické. Značí zaznamenaný pokles úhrnné plodnosti a růst bezdětných v populaci přibližování se standardnímu evropskému reprodukčnímu chování, nebo je odrazem společenské krize v zemích bývalého východoevropského bloku? Znamená zaznamenaný růst úhrnné plodnosti na začátku nového milénia, že mladí lidé naplní své reprodukční plány, nebo je příliš pomalý a nízký? Nezakládají mladí lidé rodiny z důvodu hodnotových orientací a příležitostí, které rodičovství konkurují, nebo z důvodu bariér, které stojí v cestě k realizaci rodičovství? To všechno jsou otázky vědecké i politické a přístupy, které podtrhují vliv kulturních nebo naopak strukturálních faktorů na reprodukční chování, jsou, v rámci probíhající vědecké diskuse, nezřídka předkládány jako nesmiřitelné, zejména jde-li o návrhy sociálně-politických opatření.

Kromě identifikace základních dimenzí probíhající vědecké diskuse o nízké plodnosti a růstu podílu bezdětných v české populaci jsem následně

29 Odkazů k dílu P. McDonalda však v posledních letech přibývá. Na konferenci Komplexní rodinná politika jako prioritá státu aneb je ČR státem přátelským k rodině?, která se konala ve dnech 28. a 29. listopadu 2006 v Černínském paláci v Praze, vyjádřil souhlas s názorem McDonalda, že „řešení pro nízkou fertilitu leží v poskytování většího pocitu jistoty mladým ženám a mladým mužům v tom, že když uzavřou sňatek a budou mít děti, budou společností v tomto sociálně a individuálně důležitém rozhodnutí podporováni“ (McDonald 2006: 496). L. Rabušic. J. Kocourková na stejné konferenci odkázala na P. McDonalda (2005), když zdůraznila, že úhrnná plodnost by se neměla dostávat pod kritickou hodnotu 1,5 dětí na jednu ženu. Na tuto kritickou hranici odkazuje i J. Rychtaříková (2007).